

Fasizmus és kultúra Olaszországban

*Bevezetőjében a szerző, Alessandra Tarquini a leghatásosabban és legpontosabban közelíti meg könyvének mondanivalóját: 1933-ból és 1936-ból származó, a fasizmus lényegét és kultúra-felfogását tükröző idézetekkel kezd, amelyek mind a fasiszta ifjúságra, mind a fasiszta felnőtt lakosságra érvényesek, és ezeket foglalja össze egyetlen mondatban: „...a fasiszták a politikának a modern élet minden egyéb megnyilvánulására vonatkozó elsőbbségét magasztalták.” A könyvnek nem célja, hogy az olasz fasiszta kultúra szintézisét adja, „csak a rezsim kultúrájának legfontosabb kifejeződéseinél áll meg”, amely kultúra a *kultúrpolitikát*, a *tudás kifejeződését* és az *ideológiát* foglalja magában. E három fogalom 1922 és 1943 között a „művészek és az entellektüelek” körében együttesen jelent meg, és együttesen adta a „fasiszta kultúrát”. Ez utóbbi a Mussolini-mítoszon alapult, és 1931 – 1943 között az iskolákban „történészek, filozófusok és jogászok konkrét cselekvésén keresztül az oktatás révén” terjedt el. Ez a könyv pedig arra a kérdésre keresi a választ, hogy vajon a fent említett időszakban az embereket mi vihette arra, hogy munkásságukat és munkájukat a „fasiszta rezsim szolgálatába állítsák”.*

Az első fejezet a fasiszta *kultúra kutatásának* történetét elemzi. Ennek első szakasza a II. világháború végén indult, a benne résztvevő történészek három irányban indultak el: liberális, radikális és marxista. A liberálisok *Benedetto Croce* nyomdokain haladtak, és – többek között – azt állították, hogy a fasiszta kultúra a XX. századi történelem „egyik negatív szakaszának egyszerű és brutális kifejeződése.” A demokraták és a radikálisok *Piero Gobetti*re hivatkozva azt bizonygatták, hogy „a fasiszta kultúrának nem voltak eredeti jellemzői, hanem az előző rendszerekhez hasonló vonásokat mutatott fel.” Végül a szocialisták és a kommunisták az egészben „a reakciós erőknél a proletariátus haladásával szembeni előretörését” vélték felfedezni. A fasizmus az ő számukra sem talált fel „semmi újat”. Részletes elemzést kapunk – még mindig a II. világháborús évek fasizmus-kutatás apropóján - *Norberto Bobbio* nézeteiről. Ő azt állította (az 1950-es évek

elején), hogy a fasizmus „képtelen volt bármilyen kultúrát is létrehozni”, és alapjaiban véve „antidemokratikus, antiszocialista, antibolsevik, antiparlamentáris, antiliberális, anti-mindenes” mozgalom volt, alapjai az „aktivizmus és az irracionálizmus” voltak.

A szerző hiányol – mind N. Bobbio, mind az őt követő történészek munkáiból – egy magyarázatot, ami szépszerével a történelem nagyon sok eseményével kapcsolatban is fölmerülhet, és ami kapcsolódik egy fentebbi hasonló kérdéshez: 1943-ban azok, akik annak előtte a fasizmust kiszolgálták, most hogyan válhattak „demokratákká és antifasisztákká?”

Eugenio Garin baloldali tudós elsősorban *Antonio Gramscit* követte a fasizmus mibenlétének kutatásában. Azt állította, hogy az ideák – általában – nem „koherens eszmékből születnek... hanem a valóság átalakítására törekvő kulturális és politikai harcból”. Abban viszont mind Croce, mind Gramsci egyetértettek, hogy a fasizmus nem állt elő „saját” kultúrával, Gramsci ezen kívül azt is állította, hogy a „vezető liberális csoportok képtelenek voltak a tömegtársadalom kihívásaira feletet adni”. (Itt azután persze lehetne vitát nyitni a tömeg és a nép fogalmáról, vajon jelen esetben tömegekről vagy népről kell-e beszélni – jelen esetben *konkrétan*, a történelem szempontjából *általában*. – K.T.)

Hogyan foglalt állást a *katolikus közösség* a fasizmus meghatározásában?

Augusto Del Noce nevével találkozunk mint katolikus filozófusával. Ő „elvilágiasított modernizmus”-ról beszél, amelyből egy, Istent helyettesíteni szándékozó, politikai abszolutizmus vált ki. Szerinte a fasizmus a modern „kultúra tévedéséből” született, nem pedig „kultúra-ellenes tévedésből”.

A szerző által felhozott bizonyos idézetekből meglehetősen zavaros, homályos, elvont magyarázatokat kapunk a fasizmus kultúrájának lényegéről. Kivételt képeztek a marxisták, akik „elsőként foglalkoztak módszeresen a fasizmus történetével”, és ezért is jut nekik a legtöbb hely az európaiak közül a könyvnek ebben az első fejezetében. Mit mondtak a marxista kutatók a II. világháború befejezését követő mintegy negyven esztendőben a fasizmusról? Elsőként ők határozták meg a fasizmust mint „egy olyan ellenforradalmi politikai jelenséget, amely a burzsoáziának a proletariátus erőivel szembeni reakciójából született”. Ez a marxista felfogás azután két ágat növesztett: az egyik Gramsci, *Togliatti* és természetesen velük együtt az olasz kommunista párt gondolat- és eszmevilágát követte és terjesztette, a másik az 1968 után a Nyugat-Európában kibontakozó, *Lukács György* és egy olasz irodalomtörténész, *Alberto Asor Rosa* által követett marxizmus. A fentebb már idézett N. Bobbio rámutatott, hogy Lukács nézetei és az ő

– a Bobbioé –, fasiszta kultúráról adott magyarázata bizonyos pontokon egyezéseket mutatnak.

1965-ben A. Asor Rosa egyik írásában folyamatosságot vélt felfedezni – és persze ezt terjesztette is – a risorgimento, a fasizmus és a fasizmus utáni kultúrák között. Eerre számos példát is hozott föl, többek között *Oriani*, *Pascoli*, *Salvemini*, *Pasolini* személyében, majd tíz esztendővel később, egy másik tanulmányában a fasizmusban egy, a XIX. század végén kibontakozott „elmaradott és reakciós” kultúrának a kifejeződését látta. Az 1970-es években az olasz marxisták Togliatti Moszkvában 1935-ben tartott előadásait követték, közöttük *Luisa Mangoni*, aki egy 1974-ben megjelent művében először foglalkozott Olaszország történelmével a Líbia ellen viselt háborútól a II. világháborúig. Ő a fasizmus alapvető elemének a nacionalizmust tartotta. Ugyancsak 1974-ben a már idézett E. Garin a fasiszta ideológiáról és a XX. század olasz intellektüeleiről írott művében szinte meghatározhatatlannak festette le, ami a „spiritizmusból és a pozitivizmus kríziséből eredt”. Az olasz marxisták fasizmusról kialakított képe csak 1989 után változott meg az ismert nemzetközi helyzet(ek) következtében.

Az Olaszországon kívüli, európai és amerikai kutatók az 1960-as évektől kezdtek foglalkozni a két világháború közötti kultúrával *általában* és a fasizmussal *konkrétan*. *Ernst Nolte* német tudós nevével találkozunk elsőként: ő az *Action française*, a nemzeti szocializmus és a fasizmus okát a polgárság bolsevik forradalomtól való félelmében jelölte meg, és azok „egyszerre voltak konzervatív és modern reakció kifejeződései”. Egy izraeli történész, *Zeev Sternhell* 1976-ban azt írta, hogy a fasizmus „prototípusa” a XIX. század végi Franciaországban volt. Elég furcsa és talán nem nagyon ismert feltételezés még a történészek között sem... Amerikában több név is felkerül a fasizmussal foglalkozók listájára. *A. James Gregor* 1969-ben a fasiszta intellektüelek állásfoglalásait elemezte, és nem tagadta a fasiszta ideológia „relatív koherenciáját”. *E. Tannenbaum* és *Ph. Cannistraro* a két világháború közötti kultúrpolitikát vette szemügyre: az előbbi szintén azt állította, nem létezett igazából saját fasiszta kultúra. 1975-ben *G. L. Mosse*, szintén amerikai kutató úgy vélte, az „új politika» világi és nacionalista vallás volt, a szekularizáció szülötte,” amely „mítoszokkal, rítusokkal és szimbólumokkal vette körbe magát”.

Az 1970-es évek második felében bontakozott ki az *új olasz* történelemkutatási szemlélet, amely természetesen a fasizmus jelenségeit is kutatta. Egyik legismertebb és legvitatottabb személyisége ennek az irányzatnak *Renzo De Felice* volt, aki már az 1960-as évek elejétől felhívta magára a figyelmet, különösen *Mussolini*-életrajzával, amelyben a fasiszta vezér éle-

tén keresztül foglalkozott a faszizmussal, amelyről időnként módosította a véleményét. 1975-ben *Emilio Gentile* a fasizmus ideológiájának eredetét tanulmányozva arra a következtetésre jutott, hogy „nem szabad elválasztani a [fasizmus] kulturális kifejezőmódjait a politikatörténettől”. Más, ismert olasz kutatók, akik a témával még foglalkoztak: *Mario Isnenghi*, *Piergiorio Zunnio*, *Guido Quazza*.

Az utóbbi másfél évtizedben érdekes módon szinte kötelezővé vált, hogy a fasizmust kutatók a *fasiszta kultúra* számukra és a fasizmus szempontjából döntő fontosságú alkotóelemeivel foglalkozzanak. A marxista megközelítést a történetírásban az utóbbi harminc esztendőben a sok európai és amerikai kutató által vallott strukturalizmus követte, de lassanként ez is eltűnt a kutatói módszerek közül. Ma legalább három kutatási irányzat létezik: a „*cultural studies*», a *totalitarizmusra* és a *politikai vallásokra* szakosodott irányzatok, valamint amelyek egy »*genetikus fasizmus*« fogalmi modelljét kívánják felállítani”.

xxx

A fasizmust és annak ideológiáját, kultúráját, politikáját célba vevő *kutató-sok* bemutatása után következze magának a *fasiszta kultúrának a története* úgy, ahogyan azt most már a könyv szerzője látja!

Történelemről lévén szó, először magának a fasizmusnak a *létrejöttét* pontostítja: jelen esetben a dátum 1919. március 23., a helyszín Milánó. A történelmi előzmény az I. világháború, ennek egyik következménye társadalmi szinten és Olaszországban: „egy új civilizáció megszületése, amely a hazamisztikumán, vagyis a fasiszták szerint olyan, szent entitásra emelt nemzetfogalmon alapult, amelynek nevében a túlélők életüket kockáztatták, és más embereket megöltek”. A világra jövő fasizmusban jelentős szerepet játszottak a *futuristák*, akiknek mozgalmát a szerző 1909-re teszi, ők a XIX. századi polgári kultúra „türelmetlen kritikusai voltak”, és ilyen irányú nézeteiket az 1918. februárjában kiadott manifestumukban ki is fejtették. A művészeti világ másik, fasiszta-bálványozó szereplője *Gabriele D'Annunzio* volt, akit egy róla szóló könyv szerzője egyenesen a „fasizmus első igazi ducéjének” nevezett! ... A *fascio*-k 1920-as II. kongresszusán fogalmazták meg valódi politikai és ideológiai programjukat, amelynek lényege az volt, hogy magukat „antidemokratikusoknak és antiliberálisoknak kiáltották ki”. Egy *Giuseppe Rensi* nevű olasz filozófus, amikor leírta, hogy egy politikai hatalomnak „kizárólag az irracionalitáson kell alapulnia, és kimondottan irracionális elemeket kell hordoznia”, már a fasiszta ideológia elméleti feltételeit szabta meg.

Fasizmus és iskola. A kiindulópont az iskolázottság alacsony színvonala volt, azon belül is az Észak és a Dél közötti óriási különbség az iskolázottak

számarányát tekintve. Az 1910-es évektől kezdve ez a probléma találkozott a tömegpártok létrejöttével, így a fasiszta pártéval is, amely szintén részt vett a probléma vitájában, és céljai közé tűzte ki a proletariátus „hazafias nevelését”, és elutasította a „hagyományos iskolai képzést”. 1921-ben a fasiszták az állami iskolák támogatását hirdették, amelynek elsődleges célja volt „az általános iskola szigorúan nemzeti jellegének” biztosítása, „mind fizikálisan, mind morálisan felkészíteni Olaszország leendő katonáit”. A felsőfokú képzésben az oktatási szabadságot alárendelték az állam által gyakorolható felügyeleti jognak. A fasizmus ideológiájának egyik kidolgozója volt a már említett G. Gentile, aki 1922 – 1924 között közoktatási miniszter is volt, és ebben a minőségében próbálta a közoktatást megreformálni, így pl. az általános iskolákban bevezette a katolikus vallás oktatását, amellyel a filozófia tanítását is előkészítette. Ezután megismerkedhetünk a Gentile által elképzelt középiskolai és egyetemi rendszerrel: mindkettőben a magán és az állami oktatásnak és oktatóknak is szerepet szántak. Tervei azonban ellenállásba ütköztek, ezért lemondott miniszteri posztjáról, viszont utána 1927-ig kiemelt kulturális szervezeteket bíztak rá, hiszen továbbra is kitarított a fasizmus mellett, amelyet „új és modern politikai realitásnak” tartott.

1925. március végén zajlott Bolognában a fasiszta kulturális intézmények találkozója, amelynek résztvevői között olyan neveket találunk, mint *L. Pirandello*, *G. Ungaretti*, *E. Codignola*, *G. Volpe*... Ugyanennek az évnek a végén Gentile felavatta a *Kultúra nemzeti fasiszta intézetét*, irányította az *Enciclopedia Italiana* szerkesztését. 1927-ben *Pietro Badoglio* tanácsára Mussolini utasította miniszterét, *Pietro Fedele*-t, hogy gyorsítsa fel a fasizmus tanítását az iskolákban. Ugyanebben az évben a Fasizmus Nagytanácsa jónak ítélte Gentile programját azzal együtt, hogy fenntartotta az állami vizsga gyakorlatát, ami végeredményben viszont az iskolai tanulmányok fasiszta szellemű hitelesítését jelentette. Különösen nagy súlyt helyeztek a „torna és sport nevelésre”. 1928-ban dekrétum született a földrajz, a gazdaságtan, a történelem és a jogtudományi tankönyveknek a fasizmus követelményeinek megfelelő átalakítására az általános iskolákban.

1921-ben létrejöttek a *Fiatal fasiszta avantgárd*, majd egyéb, a fiatalokat tömörítő szervezetek, melyeket 1926-ban a *Nemzeti balilla szervezet* követte, amely közvetlenül a miniszterelnök alá lett rendelve. Minden fasiszta kulturális – oktatási szervezetnek alapvető célja volt az „új, erős és modern ember megalkotása, amely képes agresszív módon kimutatni felsőbbrendűségét”; gyakorlatilag a Fiatal avantgárd a fiatalok előképzését végezte. A fasiszták a munkásokról sem feledkeztek meg: 1925. májusában megalakították a *Munka utáni szórakozás nemzeti bizottságát*, amely az 1920-as évek

egyik legfontosabb tömegszervezete lett a fasiszta ideológia munkások közé történő bevitelének. Többcélú szervezet volt, természetesen elsődlegesen a testedzést tűzte ki célul, de szociális tevékenységgel, a népi kultúra terjesztésével, szakmai továbbképzéssel is foglalkozott.

Entellektüelek és művészek az 1920-as években. Kik vettek részt első-sorban a fasiszta kultúra „termelésében”?

A következők: a revizionisták, a meg nem alkuvó fasiszták és a Gentile-követők. Az elsők vezetője *G. Bottai* volt, a rendszer 1922 és 1943 közötti szakaszának egyik legfontosabb szereplője, futurista, a fasiszta párt egyik alapítója. Ő egy, nem erőszakra épülő új állam megteremtését tűzte ki célul, és ebben az entellektüeleknek együtt kellett dolgozniuk a fasiszta párttal, és a politika szolgálatába kellett állniuk. Tanulmányozta a francia forradalmat, a demokráciát. Meggyőződése volt, hogy az utóbbi két évszázadban a fasiszmus volt az, ami alapjaiban rázta meg Európát, és a fasiszmus volt az, ami a francia forradalommal megszületett modernitás pozitív elemeit magában foglalta úgy, hogy a kártékonyakat kiirtotta.

A meg nem alkuvók az ellenség elleni kíméletlen harcot hirdettek, ellenség alatt az uralkodó liberálisokat értve, és bukásra ítéltettnek tartották az együttműködést velük. Vezetőjük egy író, *C. Suckert* volt. Ő a reformációt tette felelőssé a „burzsoá individualizmus és a kapitalizmus kifejlődéséért”, és a fasiszmusban látta Európa megmentését a nemzeti eszmék és a szocializmus és liberalizmus fölötti győzelem alapján, míg *A. Soffici* nevű barátja az idegen kultúrák (hegeli idealizmus és irodalmi romanticizmus) Olaszországba történő behozatalát tette felelőssé az „olasz politika degenerálódásáért.”

A fasiszta kultúra harmadik vonalát 1922-től *Gentile* és tanítványai képviselték; ők egyrészt ízlésüknek megfelelőnek találták az iskolareformot, másrészt az volt a meggyőződésük, hogy a risorgimento óta Olaszország még nem vált „igazi politikai entitássá, ezért radikális átalakításra van szüksége” – ennek megvalósulását a fasiszmusban látták.

Ami a fasiszta művészeteket illeti, azok lényegének meghatározása eleinte váratott magára, aminek okát sok történész abban látta, hogy a fasiszmus leblokkolt egyfajta „esztétikai pluralizmus”-nál. Majd csak 1926-ban nyilatkozott meg ebben a témában maga Mussolini, kijelentve, hogy az olasz művészeknek az állam szolgálatába kell állniuk, majd később, hogy a művészetnek „a fasiszta Olaszország legmagasabb fokú dicsőségévé kell válnia.” A művészek maguk azonban mintegy vitába szállva Mussolini e kijelentésével, megmaradtak a saját művészi elveik és kifejezőmódjaik védelme mellett. A hivatalos irányelveket 1927 februárjában a *Critica fascista*

adta meg: a művészeteknek az ősi olasz hagyományok alapján „szilárdabb, tágabb, erősebb építményeket kell létrehozniuk, s meg kell mutatniuk, hogy igenis élnek az idegen művészi mozgalmak között”.

Az irodalom területén is több irányzat volt. 1924-ben egy ismert irodalmárokat is maga körül tudó lap a fasiszmus „erőszakos és forradalmi” lelkületét éltette és akarta fönntartani. 1926-ban ugyanez a lap mozgalmat indított el, melynek végső célja „a fasiszmusnak a liberalizmus, a demokrácia és a szocializmus fölötti felsőbbrendűségének a bemutatása volt”. Ők is az olasz kultúra gyökereiig nyúltak vissza, a paraszti életmódot dicsérték, a modernizációt szidták és tartották felelősnek minden bajért. Egy másik irányzat, még mindig az irodalomnál maradva, az író és a költő közötti különbségeket vizsgálva, az írókra voksolt, s a „költő halálát” proklamálta abból kiindulva, hogy az író az intellektüel, és neki kell az új, modern társadalomban szerepet játszania, mégpedig a politika szolgálatában. Egyébként az 1930-as években éles vita bontakozott ki a kultúra és a politika elsőbbségéről, így természetes, hogy egy irányzat a „kultúra autonómiáját”, egy másik a „politika elsőbbségét” hirdette. Gentile nézeteit e téren elvetették, és G. Bottai révén és személyében eljutottak a „totalitárius kultúrpolitikához”.

A negyedik fejezet foglalkozik a *totalitárius állam* ideológiájával. Ideológia, amely a maga teljességében csak lassan tudott kibontakozni, ellenében más, nagyszabású gondolattal, mint a liberalizmus, a demokrácia, a szocializmus és a kommunizmus. Az ideológia fogalma történelmi fejlődésének rövid ismertetése után a „Mussolini-mítosszal” ismerkedhetünk meg, amely „abszolúte a legfontosabb, mivel élő mítosz volt”, a nép pedig különleges tulajdonságokkal ruházta fel: „végtelen tudás, hatalmas jószág, abszolút génusz és jó megjelenés” – a tömegek az I. világháború megpróbáltatásai és az azt követő mindenféle krízis után valóban egy erős személyiséget követeltek, és Mussolini mindent megtett, hogy a még nem fasiszta olaszok is csodálattal nézzenek a fáradhatatlan és ifjú vezérre. Az iránta megnyilvánuló csodálat misztériummá nőtte ki magát, különösen 1926-tól a fasiszmus bukásáig. 1930-ban egy *Fasiszta misztérium iskola* is világot látott. A Mussolini-mítoszt az állam mítosszá emelése kísérte már a kezdetektől. Maga Mussolini 1925-ben így summázta véleményét az államról: „Minden az államban, semmi az államon kívül, semmi az állam ellen!”. 1922–1943 között a fasiszták valóban egy új államot alkottak meg, amelyben a tömegeket (a szerző mint más helyeken is a könyvében, a ’tömegek’, és nem a ’nép’ szót használja...) szigorúan szabályozott szervezetekbe sorozták, minden régi és új intézmény elvesztette önállóságát, megszüntették az egyének jogait, hogy a már említett állam-mítoszra épülő „új civilizációt” hozzanak

életre, amely „képes az ember szívéig hatolni”. A mítoszok kidolgozásában – többek között – Gentile, *A. Rocco*, *S. Panunzio* és *C. Costamagna* vettek részt személy szerint, mint intézmények pedig az *Enciclopedia Treccani* (hatalmas méretű, sokkötetes és sokszerzős kiadásával) és a *Kultúra nemzeti fasiszta intézete*. A totalitáriánus fasiszta állam a nacionalizmust is alárendelte ideológiájának, amint azt 1929-es és 1932-es deklarációi világosan kifejtették.

Az ún. „Róma-mítosz” 1921-től jelent meg a fasiszta kultúrában mint a „fasizmus szimbolikus eszköze”, amellyel azután egészen a rendszer bukásáig találkozhatunk: Mussolini ettől az időszaktól kezdte pártját a régi Rómából származó katonai szervezetek mintájára megszervezni, Rómától kölcsönözte a jelvényeket, a római hadsereg mintájára szervezte meg a fasiszta milíciát, 1926-tól a naptárt is átszervezte, kiinduló dátumának 1922. októberét jelölte meg. De a régi, megcsontosodottnak tartott Rómát rombolásokkal is átalakította, mert számára az antikvitásnak semmilyen értéke nem volt. Természetesen mindezzel és új városrészek építésével Mussolini a fasizmus erejét, képzelőtehetségét kívánta a világ előtt bizonyítani. A fasiszta mítoszteremtés csúcsa azonban Etiópia meghódítása volt 1936-ban: ekkor Mussolini kijelentette: „A birodalom visszatért Róma ősi dombjaira.”

Az „új ember mítosza” nemcsak a fasizmus jellemzője volt, a XX. század világtörténelmével foglalkozó tudósok, kutatók ezt nagyon jól tudják. Mussolini és a fasiszták a kezdetektől egészen a II. világháborúig igyekeztek ezt az „új embert” megteremteni, aki lerombolja az „öreg” és „korrupt burzsoá mentalitást és örökséget”. De milyennek kellett lennie az új embernek Mussolini és Gentile szerint? „Tevékenynek, teljes energiájával elkötelezettnek lennie a cselekvésben,... férfiasan tudatában lennie a nehézségeknek...”. Az 1930-as évek második felében erősödött fel az „új ember” „antiburzsoá és antikapitalista” színezetű karaktere, amibe az is belefért, hogy elmosódtak a határok a katona és a polgár között. A fasiszta ideológia által kitermelt korporatizmusnak, különösen 1929 után, azaz a gazdasági világválság kitörése után, nagy szerepe volt nemzetközi viszonylatban: a külföld roppant kíváncsi volt a fasizmus „harmadik utas” politikájára, vagyis hogy milyen választ ad a krízisre. Sokan ugyanis azt tartották, hogy a fasizmus egyrészt a gazdaság felborult egyensúlyainak visszaállítására adott alternatíva, másrészt a szovjet gazdasági modell kihívásaira adható válasz.

Éles vitákat váltott ki a fasiszta ideológusok és történészek körében a francia forradalom értékelése. Általánosan elterjedt az a nézet, mely szerint az 1789-es forradalom egyrészt a bolsevik forradalomba és a kommunizmusba torkollott, másrészt az általuk (ti. a fasiszták által) elítélt modernitást

vezette be. Számos jelentős európai gondolkodó – *M. Barrès, R. von Musil, M. Unamuno, F. Nietzsche*... - csatlakozott ezekhez a fasiszta nézetekhez és terjesztette az irracionalista, antidemokratikus és antihumanista világképet. Volt egy másik irányzat is a fasiszta kultúrában: ez nem vetette el a francia forradalom modernitás-eszméjét, de azt állította, hogy a fasizmus egy új modernitást fog bevezetni, „ami alternatívája lesz a francia forradalommal született modernitásnak”. Az 1920-as években azután a fasiszta ideológusok „rivalizálva próbálták nevetségessé tenni az 1789-ben felbukkant elveket”.

Külön fejezetet szentel a szerző az 1930-as évek fasiszta kultúrpolitikájának. Az e körül kibontakozott viták Gentile elleni támadásba mentek át: őt tették felelőssé az oktatás túl lassú elfasiszálódásáért. 1930 márciusában a Fasiszta Nagytanács azután olyan rendelkezést hozott, mely szerint az egyetemi fakultások és az iskolák rektorai és elnökei csak olyanok lehettek, akik legalább öt éve a fasiszta párt tagjai. Majd 1931 áprilisában Mussolini az 1923-as oktatási reformot »az idők és az akkori miniszter hibájaként« értékelte. Ugyancsak 1931-ben fogadták el, hogy az egyetemi oktatóknak fel kell esküdniük a rendszerre. „Az alig több, mint 1200 egyetemi professzor közül mindössze 12 tagadta meg a rendszer iránti hűségre teendő esküt, ezzel intellektuális autonómiájukról és vele együtt azok bátorságáról adtak tanúbizonyságot, akiknek el kellett hagyniuk saját munkahelyüket.” Mindezek mellett az egyetemek és a rendszer között létrejött egy *modus vivendi*, ami az antifasiszta professzoroknak is lehetővé tette, hogy tovább oktathassanak.

Az 1930-as évek elején még egy fontos kérdésben kellett a fasisztáknak dönteniük azért, hogy a „totalitárius pedagógiát” megvalósíthassák: ez pedig a „legveszélyesebb konkurencia, a katolikus egyház volt”. Mussolini személyes támadását *XI. Pius pápa* utasította vissza egy 1931. júliusi enciklikájában, megerősítve, hogy a katolikus egyház nem jelent semmilyen formában veszélyt a fasiszta pártra. 1931 novemberében megegyezés született arról, hogy a katolikus ifjúsági szervezetek nem fognak részt venni sporteseményekben, és csak a fiatalok szellemi és vallási képzésével fognak foglalkozni. „Ettől kezdve a fasiszta párt titkárai mind nagyobb buzgalommal kezdtek foglalkozni az olasz ifjúsággal.”

Természetesen a *sajtó* sem maradhatott ki az elfasiszálásból. 1928-ban maga Mussolini jelentette ki, hogy annak „a rendszer egyik elemévé kell válnia”. Azután 1937-től a népkultúra minisztériuma már a fasiszta kultúrpolitika körébe vont szinte minden kulturális tevékenységet: zene, színház, turizmus, film...

„Átformálni a nőket” – az egyik alfejezet címe. A szerző véleménye szerint a totalitárius rendszerben (természetesen a fasizmusról van szó)

aránylag kevés, nőkkel foglalkozó munka jelent meg, annak ellenére, hogy kultúrájának kiemelt szereplői voltak „a harcos polgárnő”. A történészek azt állítják, hogy – egyrészt – a fasiszta ideológusok és kultúrpolitikusok semmi eredetit nem adtak a már létező koncepciókhoz, másrészt magatartásuk a nőkkel szemben „kétértelmű” volt: minden áron igyekeztek korlátozni a „nők emancipációját”, viszont a gazdasági érdekek ennek ellenkezőjét kényszerítették rájuk (ti. a fasiszta ideológusokra). A nők egyébként már a mozgalom kezdetén csatlakoztak a fasizmushoz, ugyanakkor a választójog nőkre történő kiterjesztéséért is harcoltak. A fasiszta párt 1925-től azután kiemelten foglalkozott a terhes nőkkel és az újszülöttekkel, hiszen szilárd családokra, egészséges gyermekekre volt szüksége. Támogatta – természetesen megint pártérdekekből, azokon belül az új társadalom és civilizáció létrehozása céljából – az egyedülálló nőket, 1927-ben pedig a nőkre nézve „döntő fontosságú”, a gyermekvállalást segítő programot indított el. Az 1930-as évek elején a „harcos polgárnő” modellje a fiatal fasiszta nők csodálatát vívta ki, hiszen azt is bizonyította, hogy a nőknek többé nem kell kizárólag a hagyományos, múltból örökölt „házi tevékenységek” körébe bezárkózniuk.

Milyen helyzetben voltak az 1930-as években az olasz entellektüelek és művészek?

Ezekben az években az E. Gentile által hirdetett nézetek leáldoztak, és helyükbe a fasizmus ideológiájával és kultúrájával már szoros kötelékeket kiépítő olaszok G. Bottai nézeteihez csatlakoztak. Új viszony jött létre a fasizmus és a katolicizmus között, amennyiben katolikus entellektüelek azért csatlakoztak a fasizmushoz, mert attól egy új, liberalizmustól mentes állam felépítését várták. A fiatalok pedig, akik már az új – fasiszta – rezsimben nőttek fel, a fasizmusban egy új – fasiszta! – vezető osztály kialakulásának lehetőségét látták, és logikus, hogy – többek között – ezen meggondolásból is elutasították a „rég, tagkönyves és jelvényes elemeket”. Átalakult a művészeti élet: voltak, akik a művészeteket és a politikát egy és ugyanazon dolognak tartották, mások szerint ezekben az években az irodalomnak az volt a célja, hogy a modernitásnak kimondottan és megkülönböztetett módon adjanak fasiszta jelleget. Nagy sikere volt a realizmusnak. Majd megszületett az „italianità” („olasz lelkület, természet, sajátosság”, ld. *Il nuovo Zingarelli* olasz értelmező szótár 1986-os kiadásában található meghatározást!), ennek egyik szövivője R. Ricci volt, aki szerint ez az „italianità” természetes és nem politikai jelenség”. Ennek a korszaknak – legalábbis a II. világháború utáni időszak egyes tudósai szerint – legreprezentatívabb és győztes eszmei irányzata a „katolikus realizmus” volt, ami a katolikusok és

a fasiszták között létrejött „szilárd politikai alapokon állt, és a katolikusok maguk mögött tudhatták az olasz filozófusok legjavát”.

Fasizmus és *fajelmélet*. A szerző eloszlatja azt a sokáig igaznak tartott nézetet, mely szerint az olaszoktól távol álltak volna az 1938-ban elfogadott fasiszta rasszista törvények; 1922 és 1945 között ugyanis sok tudós – antropológusok, demográfusok, orvosok – foglalkoztak fajelmélettel. Maga Mussolini 1927 májusában a képviselőházban mondott beszédében hívta fel a fasiszták figyelmét, hogy óvni kell az olasz fajt, majd kijelentette, hogy a gyermeknemzés „súlyos politikai, nem pedig magánügy”. Ezzel a beszédével adta meg tk. a biztatást a tudósoknak a fajvédelem eszközeinek kidolgozására. E tudósok között „legfontosabb személy volt *N. Pende*, egy antropológus, akinek 1933-ban megjelent *Racionális emberjavítás és politikai biológia* című műve az olasz fasiszta rasszizmus alapműve lett, és ennek egyik alapgondolata a következő mondat volt: „... és így lett lemásolva az individuum biológiájában érvényes rendszerből a fasiszta állam korporatív rendszere”. De ő volt az a tudós is, aki a német fajelmélettel szemben tagadta a „tiszta faj” létezését, hiszen „ugyanabban a nemzetben »etnikai polivalencia« létezik”. A szerző azonban figyelmeztet arra, hogy mindez nem azt jelentette, hogy a tudósok tagadtak volna egy tudományos fajelméletet, hanem azt, hogy a fasiszták „saját magukat tartották uralkodásra született fajnak, amely a többi embert leigázhatja és saját képére és hasonlóságára mintázhatja”. Az 1937-es első faji törvény így pl. először is az afrikai olasz gyarmatokon érezte hatását, majd következtek a zsidótörvények. És mindezen törvények kidolgozásában, terjesztésében az olasz entellektüelek kivették a részüket, s a politika mellé álltak, amit 1939-ben *L. Franzi* így foglalt össze röviden: „A tudomány veszített, most a politika beszél.”

A könyv utolsó, rövid alfejezetében a szerző a menthetetlenül a vége felé közeledő, de még mindig ható fasiszta kultúra és ideológia két művét mutatja be. G. Bottai 1939 februárjában mint a nemzeti oktatásügy minisztere bemutatta a Fasiszta Nagytanácsnak Iskolai Kartáját, ami tk. az előző oktatási programok reformja volt. Ennek a reformnak fő célkitűzése volt „»az új fasiszta ember integrált oktatása«, az iskola és a politika közötti mind szorosabb kapcsolat létrehozása”. 1940-ben négy kötetben jelent meg a fasiszta párt Politikai szótára, amely a párttal együttműködni hajlandó entellektüelek írásait foglalta magában szótári címszavakban; fontosnak tűntek ilyen címszavak, mint: jog, nemzet, nemzetiség, állam, szakszervezet, idealizmus, intellektualizmus, felvilágosodás...

Véleményem a könyvről? Szigorú, több, mint tárgyilagos, inkább azt mondanám, tárgyközpontú mű, amelyben nincs helye kritikának, értékelés-

nek, bírálatnak. Jó ez? *Jelen esetben* nem. Személy szerint hiányolom, hogy magának a kultúrának a meghatározásával adós marad a szerző, így a fasizmust simán kultúrának nevezi, úgy, mintha tegyük fel a reneszánsz vagy a felvilágosodás kultúrájáról beszélne, és mint ilyet tárgyalja, ami kellő történelmi és főleg kultúrtörténeti ismeretekkel nem rendelkező olvasót megtéveszthet, a mai politikai, kulturális, bonyolult és ellentmondásos világban a kétkedőket éppen afelé tereli, amerre nem kellene, illetve könnyen megerősítheti a már itt-ott szélsőségesen jobbra húzó erőket kialakult állásfoglalásaikban. Mindezeket figyelembe véve, a könyvet egyetemi hallgatóknak, a téma iránt érdeklődőknek ajánlhatom, azzal a javaslattal, hogy a fasizmus ismeretét más forrásokból is egészítsék ki – a téma óriási, a kapcsolódó művek száma és azok irányultságai ugyanennyifélék, tehát a választás, s még inkább a reális ítéletalkotás nehéz lesz. És azért még egyet aláhúznék, ami a könyv címéből nem, csak a tartalmából válik (aránylag) egyértelművé: az *olasz fasizmus*ról van szó, nem pedig a többi nemzetben más köntös(ök)ben megjelenő fasizmusról!

Alessandra Tarquini: Storia della cultura fascista (A fasiszta kultúra története). Bologna, Il mulino, 2011. 239 o.

Kun Tibor